

Наталя Горло (Запоріжжя)

ВПЛИВ ГІДРОБУДІВНИЦТВА НА ДНІПРІ НА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ НАДДНІПРЯНЩИНИ (50 – 70-ті рр. ХХ ст.)

Будівництво Дніпровського гідрокаскаду у період 50 – 70-х рр. ХХ ст. викликає сьогодні закономірний інтерес, тому що всі об'єкти каскаду продовжують функціонувати в структурі енергетичної мережі України. Попри досить велику зацікавленість дослідників історією спорудження Дніпровського гідрокаскаду, на сьогоднішній день праці, у якій всебічно досліджується процес його появи і значення, не існує. Поза увагою вчених залишилися процеси, пов'язані з влаштуванням водосховищ, зокрема, переселення, виплата компенсації, господарське влаштування переселенців. Внаслідок появи водосховищ гідрокаскаду виник ряд економічних, екологічних і соціальних проблем, які залишаються актуальними у наш час. У першу чергу необхідно врахувати досвід минулого під час організації соціально-економічних заходів, які зараз проводяться у зв'язку з відселенням із зони підтоплення чи берегообвалення.

Питання впливу спорудження водосховищ гідрокаскаду на соціальну сферу регіону розглядалися вченими в контексті інших проблем історії України. Зокрема, С.М.Тимченко, вивчаючи етносоціальні процеси в українському селі, вказав на важливу роль у процесі скорочення сіл насильного переселення з регіонів будівництва водосховищ¹. Так само С.С.Падалка до основних факторів, що спричинили зменшення кількості сіл України, відносить будівництво Дніпровського гідрокаскаду². П.П.Панченко і В.А.Шмарчук відзначили, що у густозаселеному регіоні в зоні Каховського водосховища руйнації піддавалися створені впродовж історичних епох економічні і господарські зв'язки територій³. Однак вплив спорудження водосховищ на соціальну сферу регіону Наддніпрянщини ще не став предметом спеціального дослідження науковців.

У даній статті автор ставить за мету дослідити вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини, а саме: з'ясувати зміни у поселенській структурі регіону, розкрити особливості господарського влаштування переселенців, ставлення до збереження культурних і історичних пам'яток регіону, вивчити, як процеси гідробудівництва відобразилися у свідомості мешканців придніпровських сіл і представників інтелігенції.

Внаслідок гідробудівництва суттєво змінилася карта Наддніпрянської України, адже поява водосховищ спричинила значне скорочення кількості сіл. Однак наявні у літературі дані про кількість затоплених сіл, важливих об'єктів і число переселенців є досить

суперечливими. На думку В.Ковди, у цілому по країні було затоплено 2600 сіл і 165 міст⁴. За даними В.Кредо, затоплено більше 3 тис. сіл, зігнано з одвічних земель більше 3 млн. людей, знищено понад 500 тис. садиб, зруйновано і затоплено більше 2500 релігійних храмів, майже 3 тис. шкіл, приблизно стільки ж бібліотек і музеїв. Було затоплено більше 10 тис. цвинтарів і більш як 5 млн. могил на них, внаслідок чого сьогодні майже 15 млн. громадян України не можуть відвідати місця поховання своїх родичів⁵. Дослідник В.Багнюк наводить такі цифри – затоплено 2 тис. сіл, 5 млн. поховань, 1,5 тис. церков і храмів⁶. Тільки Київське водосховище затопило близько 250 християнських храмів і релігійних споруд⁷. Підрахунок кількості затоплених населених пунктів, переселених господарств і числа переселенців вкрай утруднюється тим, що ці показники протягом періоду проектування і спорудження гідровузлів часто змінювалися. У той же час опосередковані дані проектних завдань на будівництво гідровузлів дають підстави визначити, що планувалося затопити близько 500 населених пунктів. Архітектор В.Моравський наводить дані про кількість прибережних сіл, яких торкнулося будівництво гідровузлів, – 527⁸. Очевидно, що цифри, які фігурують у проектах сучасних дослідників, є приблизними і враховують численні хутори у плавнях Дніпра, а також населені пункти, які були підтоплені. Внаслідок переселення ряд існуючих сіл, розташованих поза зоною затоплення, значно збільшився за рахунок переселенців. Кількість населення кожного незатопленого придніпровського села зросла зі 100 – 1500 до 1500 – 6000 людей⁹.

Значно змінилася поселенська структура сіл. У 1960-х рр. на будівництво великий вплив мала теорія про ліквідацію відмінностей між містом і селом, у зв'язку з чим відбувалося скорочення земельних ділянок і переселенці отримували менші наділи. У с.Леськи (Кременчуцьке водосховище) планувалося організувати територію як громадські двори, де приквартирні ділянки матимуть всього по 0,03 га¹⁰. Дуже зменшилися городи у переселенців на Київському водосховищі: 40 – 60 соток до затоплення і 8 соток – після заповнення водосховища¹¹.

У той же час проектні організації приділяли велику увагу покращенню архітектурно-планувальної структури прибережних сіл. Протягом періоду гідробудівництва помітний поступовий перехід до більш раціонального використання природних умов місцевості. Багато недоліків у плануванні населених пунктів спостерігалось на Каховському водосховищі, де нові села були розтягнуті і не компактні, що вимагало подовження інженерних комунікацій. Наприклад, с.Золота Балка Херсонської області пролягло вздовж водосховища на 3,7 км¹². Приклади невдалого планування сіл навів О.П.Довженко: село Мала Каховка було збудоване фактично без центру, витягнулося у три однакові вулиці, а у селі Покровське будинки збудували занадто близько один до одного,

внаслідок чого присадибні ділянки виявилися витягнутими у довжину. Його неприємно вразила математично точна забудова, за якої будинки поставлені у ряд як по нитці, що надало їм відчуття казенщини: “Це “нововведення” – вистроювати нові будинки в струнку – йде, очевидно, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його найчастіше вузькими, кривими вулицями, вуличками, що виникли стихійно, без будь-якого видимого планування”¹³. Він слушно наголосив, що у нових селах прямі широкі вулиці мають сполучатися з ламаними і неширокими провулками.

Проте й надалі в деяких селах без врахування місцевих умов (мальовничі схили, водойми) проектні організації застосовували квартальну систему планування. У с.Худяки Черкаської області її довжина сягнула 29 км. З точки зору архітектури неправильно були розташовані громадські споруди культурних центрів, які не створювали один центр. У с.Леськи Черкаської області культурний центр взагалі не виділявся¹⁴. Планування сіл покращилося на Київському і Канівському водосховищах. Села вирізнялися компактністю і раціональним використанням природних умов.

У справі господарського влаштування на нових місцях поселення переселенці покладалися майже виключно на власні сили. За відсутності механізованих робіт знести старий будинок було дуже важко. Значним гальмом у процесі житлового будівництва було погане забезпечення будівельними матеріалами. У с.Нова Михайлівка Херсонської області (Каховська ГЕС) переселенці з сіл Михайлівка, Леонтіївка, Анастасівка збудували гарні кам’яні будинки під черепицею і шифером, провели електрику, радіо, а підлога у кімнатах була земляною. Переселенець І.Іващенко писав: “Уявляєте собі добре обставлені кімнати з земляною підлогою? Переселенці у змозі настелити дерев’яну підлогу, але не можуть дістати матеріалів, бо в наше село їх завозять дуже мало”¹⁵.

Найболючішим питанням стало водопостачання, невирішеність якого ставила під загрозу переселення. Люди не хотіли переселятися у вже готові будинки, якщо до них не підвели воду. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що без води залишалися мешканці придніпровських сіл. Депутат від Великоолександрівського виборчого округу № 366 Олесь Гончар писав, що у такому стані опинилися села Козацьке, Качкарівка Бериславського району, Дудчани Нововоронцовського району. Водопостачанням займалися кілька організацій, але роботи велися мляво. Автор зробив висновок: “Почувається, що справа знеосіблена, ніхто за неї як слід не відповідає”¹⁶.

Нові населені пункти прагнули зробити впорядкованими і благоустроєними. Так, с.Ленінське (Каховська ГЕС) було зовсім новим. Непідробним є захват сучасника: “Все тут нове – починаючи від назви і кінчаючи загальним видом добре впорядкованого колгоспного

містечка”¹⁷. Іншої думки дотримувався О.П.Довженко: “Перенести хати із зони затоплення під гору і накрити їх замість соломи і комишу шифером – це дуже багато, але це далеко не все... Чому ж багато нових жител колгоспників так одноманітні, архітектурно бідні та непоказні? Справа тут не тільки у вартості і будматеріалах... Складається таке враження, що архітектурна громадськість не брала в їх створенні серйозної участі і колгоспники вирішують питання свого нового благоустрою так, як вміють, як вчили їх батьки і діди. Сільбуд обмежився надсиланням їм креслень і типових схем”¹⁸.

Окремі з сіл повинні були стати показовими. Згідно постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 19 грудня 1964 р. “Про заходи по здійсненню планомірної перебудови сіл Української РСР” протягом 1965 – 1970 рр. було збудовано 15 експериментально-показових сіл. Тут перевірялися нові прийоми планування населених пунктів та розроблені архітекторами проекти будинків¹⁹. Серед експериментальних було село Циблі, яке зводили спеціально для переселенців з сіл Циблі, В’юнище та Козинці Переяслав-Хмельницького району Київської області (Канівська ГЕС). Однак якість робіт виявилася вкрай низькою, архітектурний вигляд будинків не відповідав усім вимогам²⁰. У нових селах намагалися здійснити електрифікацію, радіофікацію, телефонізацію громадських споруд, заасфальтувати вулиці, проте хід робіт був незадовільним, тому переселенці виїжджали в інші райони України. Наприклад, з сіл В’юнище, Циблі і Козинці виїхало за межі району багато людей, незважаючи на те, що для них будували нове показове село. Місцеве керівництво зазначало: “В майбутньому забезпечити рентабельне господарство неможливо: техніка стоїть без механізаторів, а тваринництво – без тваринників”²¹.

Житлове будівництво для пільгових категорій переселенців і переселенців у південні райони УРСР теж супроводжувалося такими ж труднощами і неувагою до потреб переселенців. Зведення споруд громадського призначення мало багато недоліків, зокрема, шкільне будівництво відставало від запланованих термінів або ж відкладалося на невизначений час. На Кременчуцькому водосховищі в Іркліївському районі Черкаської області на початок 1958 р. в с.Мойсенці проживало вже 200 сімей, с.Москаленки – 180 сімей, с.Самовиця – 150, с.Павленки – 215, а школи для дітей вчасно не збудували. Секретар Іркліївського райвиконкому Я.Болюбаш запитав: “Де ж будуть навчатися діти цих сіл?”. У цій ситуації він звинуватив республіканські Міністерство освіти і Міністерство культури, які занедбали будівництво клубів і бібліотек, а також Міністерство охорони здоров’я, яке не займалося зведенням лікарень²².

Однак неприпустимо дотримуватися одностороннього підходу до оцінки будівництва. Ймовірно, що якість багатьох нових будинків була

низькою, але сумнівно, що це було типове явище, тому що якість будинків все ж була кращою, ніж у тих хат, що були побудовані або відбудовані відразу після війни. Маємо багато позитивних прикладів – у с.Покровському раніше школярі навчалися у 4-х хатах, розкиданих по різних кутках села, а на новому місці збудували двоповерхове приміщення школи-десятирічки²³. Очевидно, цей факт слід розглядати не як виняток, а як типову картину.

Про зв'язок поколінь ніхто не думав. Як блюзнірство розцінювали люди заходи з перенесення кладовищ, тому що працівники спеціальних бригад ставилися до своїх обов'язків несумлінно. Наприклад, на Каховському водосховищі: “Бригади ці працювали погано. Хто їм доплате більше, тих родичів вони відкопують. Але труну повинен привезти замовник-родич. Ми бачили це страхіття. Розриті могили. По цвинтарі кругом валяються людські черепи, кістки. Слідом бульдозер зариває все глибше, перемішуючи всіх і все з землею”²⁴. За свідченням переселенки Галини Рудас з с.Старосілля (Київське водосховище), на кладовищі могили розкопали, рештки викинули на землю, а сільчанам сказали: “Вибирайте, де ваше, а не то в Лебедівці, у братській могилі, перезаховаємо”²⁵.

Зникло багато археологічних, архітектурних, культурних пам'яток різних епох. Тільки одиниці з них були збережені, збитки внаслідок втрати інших важко підрахувати, тому що виражені вони не в грошовому еквіваленті. За твердженням М.Т.Кузнєцова, “...збитки від пошкодження культурних пам'яток визначаються вартістю реставраційних робіт. У випадку повного їх знищення втрати невідворотні і не можуть бути оцінені економічно”²⁶. На Кременчуцькому водосховищі затопили близько 150 пам'яток матеріальної культури²⁷. Одне тільки Київське водосховище затопило майже 300 давніх поселень періоду Київської Русі²⁸. Хоч під час підготовки території до затоплення і проводилися археологічні розкопки, але темпи робіт були недостатніми, не вистачало спеціалістів, щоб дослідити усі зникаючі пам'ятки. Світовий досвід гідробудівництва подає приклади більш шанобливого ставлення до пам'яток культури – у Єгипті при спорудженні гідровузла був розпиляний і зібраний на новому місці всесвітньовідомий храм Абу-Сімбел.

Водосховища значно вплинули на природу краю: в результаті затоплення плавнів збіднів багатий тваринний і рослинний світ та змінився видовищний ландшафт регіону. Життя українця неможливо уявити без тісного зв'язку з природою, тому багато людей до цього часу жалкують за втраченими природними багатствами. Плавні, які годували тисячі людей, були знищені за кілька років. За свідченням очевидця, люди плакали, коли на їхніх очах вирубували плавні²⁹. Ось як згадує про це житель с.Капулівки (Каховське водосховище) Федір Прокопенко: “Після того, як вирубували плавні, у той бік, де вони стояли, страшно було

дивитися. Моя двоюрідна сестра Марина від такого видовища зійшла з розуму”³⁰. Жахливу картину заповнення водосховища описав переселенець Андрій Шульга (Каховське водосховище): “Коли вода почала заповнювати дно моря, то на березі від Нововоронцовки до Качкарівки і Дудчан стояли люди, здебільшого старі, і плакали. По скаламученій воді пливли, крутилися, пірнали і виринали величезні дерева, вагани, пляшки, куфайки, копиці сіна. Пливли живі тварини: корови, свині, олені. Полізли на берег тисячі водяних щурів, гадюк. Над грязною велетенською калюжею кружляли дикі качки, гуси, інша різна птиця. Для плавньових тварин це був кінець світу – потоп. Впливали і бились об берег вимиті сильними хвилями тіла мерців, котрі були поховані недавно і не перенесені на інше місце. Цю страшну картину не можна намалювати, її потрібно було бачити”³¹.

На важливу роль Дніпра вказав В.Сандул: “Він є найважливішою складовою природного середовища України, створив нашу націю, етнос, його лагідний, спокійний, мужній характер”³². Українець за менталітетом є прихильником традицій, тож різка зміна умов існування внаслідок процесів гідробудівництва негативно вплинула на нього. Люди, які втратили свою малу батьківщину, готові її повернути будь-якою ціною. Мешканці сіл на березі Київського водосховища прагнуть його спуску: “Навіщо? Щоб підняти рідні землі з дна морського. Всі розуміють, що минулої родючості вже не повернути. Але заради помсти за зірваних з обжитих місць батьків вони – за осушення”³³.

Були зруйновані традиційні поселенські структури українського села і створені впродовж століть господарські зв’язки територій. Занепала місцева промисловість, внаслідок чого люди опинилися без роботи. У Василівському районі Запорізької області промартілі ім.Горького і “Червоний Запорожець” працювали на місцевій сировині лози і рогами. Після затоплення плавнів Каховським водосховищем цей вид сировини відпав, і промислові артілі опинилися в скрутному становищі³⁴. Загалом можна говорити про падіння життєвого рівня переселенців, що стало однією з причин прискореної міграції населення регіону, особливо працездатного віку, передусім молоді, яка виїжджала в міста чи індустріальні центри³⁵.

У власних творах висловлювали ставлення до проблем гідробудівництва творчі особистості. Викликає інтерес позиція О.П.Довженка, який був свідком будівництва Каховської ГЕС. Спершу він схвально поставився до планів уряду розпочати її будівництво, тому що це вирішувало проблему посушливого степу. З цього приводу письменник зазначав: “Ну, добре, Каховську станцію і водоймище-море я розумію, визнаю повністю і люблю. Ся споруда варта всіх жертв – і зруйнування сіл, і затоплення плавнів, і всіх найдорожчих трудів нашого народу. Чому? Тому що воно породжує південний життєдайний канал.

Се зрошення, обводнення, се життя і благополуччя наших степів. Воно абсолютно прогресивне³⁶. Але він виступив проти будівництва Кременчуцької ГЕС, назвав її “архаїчно дорогою електростанцією”, не потрібною у вік атомної енергетики. О.П.Довженко не міг не помітити негативних наслідків появи Каховського водосховища, тому що бачив зруйновані будинки, невирубані дерева: “Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібно художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму³⁷”.

О.П.Довженко є автором кіноповісті “Поєма про море³⁸”. Він багато часу провів на будівництві Каховської ГЕС, тому теми й образи твору народжувалися в результаті “вживання” в матеріал. Не можна стверджувати, що його погляди цілком протилежні в щоденнику і літературному творі, але щоденникові записи дозволяють прослідкувати еволюцію поглядів автора, а кіноповість фіксує позицію письменника на початку будівництва. Та у будь-якому випадку – чи то записи призначені для читачів, чи то для себе особисто – О.П.Довженко не приєднується до загального славослів’я, а об’єктивно показує саме той “людський фактор”, який нехтувався урядом. У кіноповісті порушені питання взаємодії НТР і людини, піднята проблема суперечливої єдності “вимог часу” і інтересів особистості, суспільного й індивідуального. За допомогою художніх засобів автор показав драматизм ситуації, коли заради принад цивілізації людям треба відмовитися від чогось дорогого. Сучасна оцінка його твору є такою: “Поєма про море”, попри неминучі втрати, була прикладом звоювання тенденції до знецінення особистості в людині, відведення їй прикладної ролі і куцих, нігілістичних поглядів на історію народу, національні святощі, голо-злободенного розуміння морально-духовних цінностей³⁹. Загалом зміни поглядів О.П.Довженка в оцінці практики гідробудівництва доводять об’єктивний характер мінливості і суперечливості будь-яких оцінок і суджень, які висловлювалися у період гідробудівництва або у наш час.

Спорудження Дніпровського гідрокаскаду знайшло своє відображення на сторінках художньої літератури і у подальший період. У середині 1960-х рр. український письменник С.П.Плчинда написав роман “Шугай⁴⁰”. У цей час гідробудівництво було у самому розпалі, тож сюжет роману цілком перегукується з подіями того часу: на дніпровську новобудову приїжджає молодий фахівець-економіст Андрій Шугай з метою зібрати матеріал для дисертації про економічний ефект Кам’янської ГЕС. Однак згодом він переконується, що будова нерентабельна і шкідлива, тому що затоплює села, родючі угіддя, археологічні пам’ятки, інші цінні об’єкти. Через висловлювання героїв твору представлена позиція автора, який не

схвалював будівництво гідрокаскаду. Зрозуміло, що цей літературний твір, у якому присутня критика дій гідробудівників, двадцять років йшов до читача і вперше був надрукований у 1986 році.

Олесь Гончар торкнувся проблем гідроенергетики у романі “Собор”. Через героя твору Ізота Лободу він висловив думки про споживацьке ставлення до природи: “Вдарить комусь у голову: давай ще одну ГЕС – і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається...”⁴¹. У творі виразником споживацького ставлення до природи є Володька Лобода, якому однаково, як саме перетворити Скарбне – чи затопити, чи осушити.

Каховське водосховище затопило території Томаківської, Підпільненської, Микитинської, Базавлуцької і Чортомлицької січей. Зараз у цьому вбачають планомірне знищення історичної пам’яті народу. О.П.Довженко розумів, що втрачається сторінка життя кількох поколінь: “Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось-виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку будівництва комуністичного суспільства. Увесь знаменитий Запорозький Луг, чаруючі історичні запорізькі ріки, заводи й села, де люди народжувались, кохали і вмирили, – нічого не залишиться в пам’яті. Комусь так треба”⁴². Такої ж думки дотримуються окремі сучасні дослідники, хоч їхні оцінки і не позбавлені тенденційності. За висловом В.Багнюка, це був планомірний захід для виховання “слухняних комбайструків”. Він вважає, що в гідробудівництві головним було не отримання енергетичного ефекту, а придушення історичної пам’яті народу⁴³. Такої ж думки і О.Олійників: “Ясна річ, комусь конче треба було позбавити український народ його козацької слави, світлої пам’яті про добрих пращурів. Бо народ без історії – просто населення, з яким можна робити все, що заманеться”⁴⁴.

Існують ще одні наслідки появи Дніпровського гідрокаскаду, на перший погляд непомітні, – це зміни в моральному обличчі населення. Будь-які великі перетворення значною мірою впливають на світосприйняття людини. У 1950 – 1970-х рр. трудовий ентузіазм перших п’ятирічок змінився більш тверезим ставленням до життя. Обіцяний комунізм не збудували, а існуючий лад назвали “розвинутим соціалізмом”, що було для народу незрозумілим. Чимало економічних реформ уряду виявилися неефективними, хоч теоретично були покликані покращити добробут народу. О.П.Довженко так описав моральний стан і життя українського селянина на початку 1950-х рр.: “Одна лише зовнішність людей спонукає до найгіркіших роздумів. Це якщо говорити про одяг і житло. І самий вигляд людей не дуже тішить. Обличчя розумні, бо люди справді розумні, але це такий суцільний заклопотаний,

затиснутий будень. Як нелегко дається народу трудовий героїзм! Як далеко до комунізму. Як ще нудно і важко в наших селах. Це все ж щось на зразок майже колимального. Порожньо в хатах. Ніхто нічого не має. І життя нікому нічого, крім праці і шматка хліба, не обіцяє”⁴⁵.

Мабуть, найкращим свідченням ставлення народу до появи водосховищ є фольклор, який виступає як один із проявів суспільної свідомості і завжди вірно й оперативно відтворює реалії буття народу. Люди швидко відреагували на появу Каховського водосховища, про що свідчить запис О.П.Довженка від 31 липня 1956 року: “...згадую С.Н. та його дружину і слова “Нове наше море – нове наше горе”. Так народ говорить про море”⁴⁶. І зараз у мові мешканців придніпровських сіл побутують прислів'я: “Кому Каховське море, а кому – горе”, “Збудували море людям на горе” та інші.

Обіцянки гарного життя, які роздавали пропагандисти перед початком будівництва, справдилися не повністю. Ось які наслідки появи Каховського гідровузла побачив запорізький журналіст К.Сушко у кінці 1990-х рр.: “Обіцяна “лампочка Ілліча” в багатьох селах північної Херсонщини спалахнула тільки в 1964 – 65 роках. Вода “з крану” – в 1965 році... Збідніло, обезлюдніло чимало сіл. Далеко не всі відселені, отримавши компенсацію, кинулись зводити нове житло у рідному селі. Люди звабилися на роботу на фабриках і заводах Нікополя, Запоріжжя, Херсону, Кривого Рогу, Марганцю, міст мілкіших... Передчасно постарілі, з підірваним здоров'ям, чимало їх повернулося в колись покинуті ними села... Прогрес там зупинився на позначці “1953 рік”. А то і зовсім став регресом... На рубежі II і III тисячоліть нашої ери люди живуть одним днем. Їх все ще дістають наслідки екологічної катастрофи першої половини 50-х років минулого століття”⁴⁷. А переселенець Андрій Шульга з гіркотою сказав: “Коли будували Каховське море, то не подумали, що це стане людським горем. Сьогодні люди не мають вугілля, сіна для тварин, риби і тому подібне, рубають лісосмуги, годують свиней пшеницею, купляють рибу раз на рік, кружками поливають городину. Не живуть, а животіють. Коли наше покоління будувало ГЕС, то думали, що ми вже в дев'яностих роках будемо жити при комунізмі. Тепер знову щось будуємо, а що, й самі не знаємо”⁴⁸.

Таким чином, поява водосховищ значно вплинула на соціальну сферу Наддніпрянщини: спричинила зникнення багатьох сіл, викликала масштабну переселенську кампанію, тим самим порушивши звичний устрій життя мешканців придніпровської України: змусила їх покинути обжиті місця і змінила свідомість. Переселення мало багато недоліків і в організації, і у господарському влаштуванні на нових місцях, що свідчить про недостатнє врахування інтересів людей. Однак слід визнати, що деякі соціальні наслідки будівництва були

позитивними. Люди отримували житло, для зведення якого використовували нові якісні матеріали – шифер і черепицю, будинки були більш просторими, а населені пункти впорядкованими. Не варто абсолютизувати наявні тоді проблеми тільки як притаманні радянській добі, тому що й сьогодні вирішення житлових питань теж має багато недоліків. Населення неоднозначно сприйняло захід уряду зі зведення “величких будов комунізму”, але у багатьох людей з часом безмірне захоплення поступилося місцем більш об’єктивній оцінці.

Вплив процесів гідробудівництва на соціальну сферу Наддніпрянщини вимагає подальшого вивчення, тому що на основі наявних даних стикаємося з дилемою, яку досить важко розв’язати – з одного боку, людям надали кращі житла, з’явилося більше можливостей для господарської діяльності, а з іншого боку, багато у кого – туга за втраченим. З огляду на це виникає потреба у розробці нової методології, яка дозволить зважити матеріальні і духовні цінності, що були надбані або втрачені внаслідок процесів гідробудівництва, і об’єктивно з’ясувати характер змін у соціальній сфері.

¹ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя, 1995. – С.141.

² Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-і рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С.116.

³ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – К., 2000. – С.330.

⁴ Борейко В. Тень южного варианта // Природа и человек. – 1988. – №1. – С.14.

⁵ Кредо В. Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі? // Зелений світ. – 1996. – №1.

⁶ Багнюк В. Міни уповільненої дії. Що дали нам дніпровські водосховища // Урядовий кур’єр. – 2001. – 11 серпня.

⁷ Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії: У 4-х т. – Т.2. – Чернівці, 2004. – С.128.

⁸ Моравский В. Формирование планировочной структуры сёл в зоне днепровских водохранилищ // Строительство и архитектура. – 1974. – №5. – С.1.

⁹ Там жсамо. – С.18.

¹⁰ Стельмах Г.Ю. Историчний розвиток сільських поселень на Україні: Историко-етнографічне дослідження. – К., 1964. – С.219.

¹¹ Ковальчук Л. Киевское море: там, где сейчас лежит радиоактивный ил, прежде было 52 села // Сегодня. – 2002. – 25 марта.

¹² Моравский В. Вказ. праця. – С.20.

¹³ Довженко А. Мы строим сёла будущего // Молодой колхозник. – 1955. – №2. – С.14.

¹⁴ Моравский В. Вказ. праця. – С.20.

- ¹⁵ Ивашенко И. А как же быть с полом? // Колхозное село. – 1958. – 14 января.
- ¹⁶ Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-1979. – Оп.6. – Спр.259. – Арк.112.
- ¹⁷ Барвінок І. До нових берегів // Зоря. – 1954. – 7 вересня.
- ¹⁸ Довженко А.П. Мы строим села будущего. – С.15.
- ¹⁹ Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-і рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – С.97, 98.
- ²⁰ Державний архів Київської області. – Ф.880. – Оп.12. – Спр.194. – Арк.205.
- ²¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.13. – Спр.1384. – Арк.62.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.363. – Арк.6, 7.
- ²³ Тихонов Я. Каховское море // Молодой колхозник. – 1955. – №9. – С.8.
- ²⁴ Шульга А. Море чи людське горе? // Вісті. – 1996. – 3 лютого.
- ²⁵ Ковальчук Л. Вказ. праця.
- ²⁶ Кузнецов Н.Т. Сокровища наших рек. – М., 1961. – С.35.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.897. – Арк.65.
- ²⁸ Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Вказ. праця. – С.128.
- ²⁹ Матяш М. Дно нинішнього рукотворного моря колись, дійсно, було золотим // Вісті. – 1996. – 10 лютого.
- ³⁰ Жаров В. “Нема Дніпра, одна вода осталась...” // Выбор. – 1991. – №11.
- ³¹ Шульга А. Вказ. праця.
- ³² Сандул В. Ми наближаємо себе до планетарної трагедії // Зелений світ. – 1993. – №2.
- ³³ Ковальчук Л. Вказ. праця.
- ³⁴ Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-353. – Оп.3. – Спр.210. – Арк.42.
- ³⁵ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Вказ. праця. – С.330.
- ³⁶ Довженко О.П. Щоденник (1941 – 1956) // Довженко О.П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941 – 1956). – К., 2001. – С.525.
- ³⁷ Там само. – С.518.
- ³⁸ Довженко О.П. Поема про море // Довженко О.П. Вибрані твори. – К., 2004.
- ³⁹ Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. / За ред. В.Г.Дончика. – Кн.2 (Друга пол. ХХ ст.). – К., 1998. – С.255.
- ⁴⁰ Плачинда С. Шугаї. – К., 1986.
- ⁴¹ Гончар О.Т. Собор. – К., 1992. – С.233.
- ⁴² Довженко О.П. Щоденник. – С.516.
- ⁴³ Багнюк В. Вказ. праця.
- ⁴⁴ Олійників О. Переписати заново й правдиво // Українська культура. – 1993. – №11/12. – С.13.
- ⁴⁵ Довженко О.П. Щоденник. – С.473.
- ⁴⁶ Там само. – С.540.
- ⁴⁷ Сушко К. Гибель Гилеи // Суббота плюс. – 2001. – 18–24 января.
- ⁴⁸ Шульга А. Вказ. праця.